

Походження білорусів. Сучасна історіографія проблеми

Ігор Чаквін

In the article modern concepts of an origin and an ethnic history of the Byelarusian people are considered. New directions in studying of the given problems and prospect of the further researches are marked.

У артыкуле разглядаюцца сучасныя канцэпцыі паходжання і этнічнай гісторыі беларускага народа. Адзначаны новыя накірункі ў вывучэнні данай праблематыкі і перспектывы далейшых даследаванняў.

З чотырнадцяті слов'янських народів білорусі за кількістю займають п'яте місце після росіян, українців, поляків і чехів. Однак якщо історичні свідчення про росіян (русів, русичів, русинів), поляків (ляхів), чехів, сербів, хорватів та ін. трапляються в письмових джерелах уже з кінця I – початку II тис. н. е., то назви «білоруси», «білорусці», «Біла Русь» з'являються в літературі лише з XIV–XVII ст.

Коли ж виник білоруський народ як особняк слов'янська етнічна спільнота, де його етногенетичні корені, які стародавні племена й народи заклали його етногенетичне підґрунтя, якою мірою він близький чи споріднений з іншими слов'янськими народами і що стало причиною виникнення етнічної своєрідності білорусів – ці питання визначають суспільну й наукову актуальність зазначеної проблеми і в наш час.

Рідко якому зі слов'янських народів була присвячена така багата й часом суперечлива за своєю суттю наукова література, як білорусам. Так, щодо проблеми етнічної належності стародавніх предків білорусів у структурі слов'янства єдиної думки довгий час не було. Переважна більшість дослідників уже давно переконливо констатує східнослов'янські етногенетичні корені білорусів та їхніх предків, однак історіографія цього питання знає значну кількість праць, де йдеться про західнослов'янське походження предків білорусів. Білоруський народ оголошували то місцевою діалектно-етнографічною групою поляків чи росіян, то штучно поділяли на самостійні регіональні угруповання – «поліщуків», «литвинів», «білорусців» (які споконвіку перебували під культурно-мовним впливом сусідніх слов'янських народів), то розглядали як особний слов'янський етнос зі своїми особливостями мови, матеріальної і духовної культури, традиціями, самосвідомістю, що історично виникли. Такі погляди на білорусів усталилися в науці тільки в кінці XIX – на початку XX ст., коли були сформульовані майже всі основні думки про етногенез і етнічну історію цього народу. Дальший свій розвиток і фактологічну обґрунтованість більшість із них отримала переважно в останній третині XX – на початку XXI ст., коли дослідження в царині походження слов'янських народів, у т. ч. білорусів, були відновлені в значному обсязі. Наприклад, потужно-

го розвитку набула відома з історіографії XIX–XX ст. концепція єдиної давньоруської народності як етнічної основи трьох східнослов'янських народів. У межах давньоруської народності (у літературі XIX ст. – «слов'яно-руського народу давньої Русі»), згідно з цією концепцією, були об'єднані і сконсолідовані всі східнослов'янські племена, які до X ст. були, по суті, мішаними спільнотами слов'янських груп із субстратним, більш-менш слов'янізованим, балтським, фіно-угорським та іраномовним населенням Східної Європи. Власне, у період Руської держави (у літературі – Київська Русь, Давня Русь) східнослов'янський етнокультурний і лінгвістичний комплекс набуває тих характерних єдиних рис, які в наступні часи будуть властиві росіянам, українцям та білорусам. Згідно з цією концепцією, слов'янські етнокультурні традиції поширилися в Східній Європі не тільки внаслідок міграцій і розселення давніх слов'янських племен, але й унаслідок їхньої політичної, етнокультурної, мовної (певною мірою конфесійної) інтеграції й консолідації в X–XIII ст. у межах давньої держави Русь, її князівств і нової східнослов'янської етнічної спільноти.

Стосовно питання про праатьківщину давніх слов'ян, у т. ч. й предків білорусів, то в історичній науці так само довгий час існує два протилежні підходи – концепція автохтонного походження і міграційна концепція. Представники першого наукового напрямку доводять виникнення ранніх слов'янських груп і їхній безперервний розвиток на тих територіях, де слов'янські народи, у т. ч. білоруси, проживали в часи Середньовіччя, нового і новітнього часу, від часів перших письмових згадок про племена цих же земель (наприклад, у Білорусі – з часів Тацитових венедів I ст. н. е.). Прихильники міграційної концепції вважають, що слов'яни, у т. ч. предки білорусів, почали заселяти більшість своїх територій лише з VI–VIII ст. н. е. внаслідок міграції зі своєї праатьківщини. Білорусь, на їхній погляд, була колонізована слов'янськими племенами в VI–IX (X) ст. Різниця в хронології появи слов'янських старожитностей у Білорусі, згідно з цими протилежними концепціями, становить від 700 до 1000 і більше років.

Подібні протилежні погляди відображала й історіографія XX ст., незважаючи на те, що розвиток ряду

наук – археології, лінгвістики, етнології та ін., а також накопичений ними великий фактологічний матеріал і теоретичні розроблення свідчать, що найбільш аргументовано є концепція прихильників міграціонізму. У наш час більшість дослідників дійшла висновку, що територією прабатьківщини слов'янства була широка область між Віслою та Одером, басейном Прип'яті, Середнім Дніпром і Карпатами. Південна частина земель Білорусі – Правобережне Полісся – входила до північної області слов'янської прабатьківщини.

Як найважливіший складник тематики наукових програм ІМЕФ НАН Білорусі, проблема походження й етнічної історії білоруського народу була поставлена перед етнографами в 60-х роках ХХ ст. До цього часу дослідження в царині етногенезу білорусів були переважно здебільшого істориків, археологів та лінгвістів і тільки побічно – етнографів та антропологів.

Недостатнє розроблення цієї тематики з погляду етнографії було доповнене першим етнографічним дослідженням, проведеним у межах наукових програм інституту М. Я. Грінблатом, який у 1968 р. надрукував монографію «Білоруси: нариси походження й етнічної історії». На підставі широкого кола історіографічних, історичних, лінгвістичних, фольклорних і польових етнографічних даних М. Я. Грінблат зробив спробу комплексного дослідження цієї проблеми. В основу своєї етногенетичної концепції він поклав розроблену в історіографії кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. концепцію давньоруської народності ІХ–ХІІІ ст. як безпосередньої етнічної основи майбутніх білоруської, російської та української народностей ХІV–ХІVІ ст. Етнічна територія білоруської народності, на його думку, сформувалася з територій розселення в минулому племен полоцьких і вітебсько-смоленських кривичів, дреговичів та радимичів. На думку М. Я. Грінблата, етнічні (у т. ч. мовні й культурні) особливості цих угруповань справили істотний вплив на формування діалектів білоруської мови й етнографічних особливостей різних регіонів Білорусі. У часи Київської Русі ІХ–ХІІІ ст. племінні особливості були, на його думку, значною мірою нівельовані загальними східнослов'янськими соціально-політичними, культурно-мовними й конфесійними процесами, які зумовили виникнення єдиного давньоруського етнокультурного комплексу, що згодом забезпечив подібність культур білоруської, російської та української народностей, але давні племінні особливості продовжували чинити вплив на мову і традиційну культуру білорусів.

Пізніше (у 90-х роках ХХ ст.) М. Ф. Пилипенко, аналізуючи різні концепції походження білорусів, відзначив, що аргументацію М. Я. Грінблата, як і його висновки з цього питання, не можна вважати правильними. Вони засновані на двох істотно помилкових передумовах – на надмірній архаїзації рис білоруської мови й традиційної культури, а також на ігноруванні даних порівняльного просторового аналізу явищ культури та мови білорусів. Суперечливим, зокрема, є міркування, що просторові ареали мов дреговичів, радимичів і кривичів залишили свої сліди в діалектах білоруської мови.

М. Ф. Пилипенко підкреслював, що, згідно з міркуванням М. Я. Грінблата, слід говорити про тисячолітнє (Х–ХІХ ст.) просторове, без змін, побутування особливих елементів мов кривичів, дреговичів і радимичів. Насправді діалектні відмінності в розмовній мові східнослов'янського населення на території Білорусі в епоху феодалізму змінилися принаймні двічі: першого разу в період формування і розвитку загальносхіднослов'янської етнічної спільності, другого – у період формування білоруського етносу, виникнення Білорусі як етнічної території білоруського народу.

Своєрідним каталізатором активізації етногенетичних досліджень ученими ІМЕФ НАН Білорусі в 60-х роках стали наукові розроблення московського археолога й антрополога В. В. Седова, який спробував обґрунтувати т. з. «балтську» концепцію, відповідно до якої предками білорусів були як слов'яни, так і давні місцеві балтські племена.

Згідно з однією концепцією, етнолінгвальні й етнокультурні особливості білорусів сформувалися внаслідок асиміляції рядом східнослов'янських груп у VI–ХІІІ ст. давнього балтського населення Білорусі, яке є субстратом білоруського етносу ХІV–ХІVІ ст. Існування давньоруської народності в ІХ–ХІІІ ст. В. В. Седов не піддавав сумніву, однак доволі суперечливо вважав, що в її складі продовжували існувати особні племінні культурно-лінгвальні комплекси. Надрукована 1967 р. в «Советской этнографии» (№ 2) стаття В. В. Седова «До походження білорусів (проблема балтського субстрату в етногенезі білорусів)» викликала щонайгострішу полеміку в білоруських, російських і українських наукових виданнях. З критикою концепції «балтського субстрату» виступили від Інституту М. Я. Грінблат («Советская этнография», 1968, № 5) і В. К. Бондарчик («Народна творчість та етнографія», 1976, № 1), пізніше також М. Ф. Пилипенко («Виникнення Білорусі». – Мінськ, 1991).

Основне вістря критики «балтської» концепції, по суті, спрямоване на визначення міри і ступеня впливу балтських субстратних елементів культури й мови на етнокультурні, мовні та антропологічні особливості білорусів. Більшість опонентів В. В. Седова, у т. ч. і російські дослідники, вважала, що цей вплив був незначним.

Другий аспект критики «балтської» концепції В. В. Седова стосувався хронологічно-стадіальної неоподібності в його етногенетичних розробленнях. Відзначено, наприклад, що давні культурно-мовні особливості, які виникли в східнослов'янського населення Білорусі в процесі асиміляції балтів, творилися спочатку в союзі племен кривичів, дреговичів і радимичів, потім у західній групі давньоруської народності, а не перейшли безпосередньо від балтів до білорусів. До ХІІ–ХІІІ ст. на території Білорусі збереглися лише невеликі островці балтів, асиміляція яких не визначала основного напрямку етнічних процесів. Його визначали в цей час уже східнослов'янські групи населення. Асиміляція основної маси балтів, яка справила істотний вплив на особливості сформованих східнослов'янських «племінних» етнічних спільностей, відбулася раніше.

Як відзначав М. Ф. Пилипенко, хронологічні межі цього важливого процесу не можуть ґрунтуватися лише на археологічних матеріалах, які показують початок змішання різних етнічних спільностей, але можуть слугувати головним аргументом для визначення завершення основної стадії асиміляції (зазвичай вона завершується зміною етнічної самосвідомості). Його можна визначити на підставі виникнення нових форм самосвідомості – т. зв. етнічних самоназв (етнонімів). Стосовно перших східнослов'янських етнонімів (*кривичі, дреговичі, радимичі*), які змінили балтські, то в перших століттях II-го тисячоліття, зокрема в середині XII ст., вони не те що тільки з'явилися, підкреслював М. Ф. Пилипенко, а вже зникли. Матеріали археології й свідчення писемних джерел дають підстави для висновку, що асиміляція слов'янами балтів на сучасній території Білорусі завершилася переважно до IX–X ст. У цей час на основі змішання слов'ян із балтами сформувалися східнослов'янські етнічні спільності кривичів, дреговичів і радимичів, згадки про яких зникають у літописах у середині XII ст., що свідчить про повну асиміляцію балтського етнічного комплексу. З цим згодився навіть В. В. Седов, який у своїх пізніших працях відзначав, що метисація нетутешніх слов'ян зі слов'янізованими балтами в X–XII ст. зайшла так далеко, що розмежування прийшлого й місцевого населення для цього часу за археологічними матеріалами нереальне.

Суспільний інтерес до етногенетичних проблем і наукові дискусії з цього питання визначили рішення провести в Мінську в 1973 р. на базі Інституту спеціальну конференцію «Етногенез білорусів», у якій, як передбачалося, візьмуть участь більше як 80 науковців із Білорусі, Росії, України та Литви. У надрукованому до конференції збірнику були представлені тези доповідей майже всіх секторів і груп Інституту. Проблема походження й етнічної історії білорусів була представлена в доповідях етнографів В. К. Бондарчика, М. Я. Грінבלата, Л. А. Молчанової і вперше антропологів – М. Ф. Нікітенка, Л. І. Тягака, І. І. Салівон, А. І. Микулича. Участь антропологів у розробленні етногенетичної проблематики істотно розширила фактичну базу досліджень і визначила деякі їхні нові напрями. Зокрема, було відзначено певну подібність антропологічних типів давнього й сучасного населення Східної Прибалтики, Центральної і Північної Білорусі та суміжних регіонів Росії, що зумовлено активними контактами слов'ян і балтів у їхньому історичному минулому. Зауважено також, що палеоантропологічні дані дають змогу виявити тенденції й розміри антропогенетичних міжетнічних процесів, однак не здатні характеризувати особливості самого етногенезу, які визначаються формуванням перш за все мови, культури і самосвідомості кожної етнічної спільності.

У 1982 р. до IX міжнародного з'їзду славистів у Києві В. К. Бондарчик та І. В. Чаквін підготували брошуру «Проблеми етногенезу білорусів у працях слов'янських учених», де всебічно проаналізовано різні погляди, гіпотези та концепції, висловлені щодо проблеми походження й етнічного становища білорусів російськими, українськими, білоруськими, польськими, чеськими та ін.

дослідниками XIX–XX ст. Відзначено, що впродовж цього періоду політичні погляди на проблему, які були характерні для історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст., у другій половині XX ст. поступово змінилися на переважно наукові погляди й підходи до її розв'язання. Це непрямо свідчило про визнання білорусів самостійним слов'янським етносом із власною етнічною історією, мовою, культурою, самосвідомістю і територією.

Вивченню процесів формування й часу виникнення білоруської етнічної спільності, її походженню і дальшій еволюції в II тисячолітті н. е. була присвячена колективна монографія «Етнографія білорусів: історіографія, етногенез та етнічна історія» (Мінськ, 1985), авторами якої були етнографи В. К. Бондарчик, І. В. Чаквін, І. Г. Вуглик, П. У. Терешкович, Г. І. Касперович. У монографії вперше узагальнено та проаналізовано майже всю відому на той час історіографію проблеми походження й етнічної історії білорусів, відзначено основні чинники, які сприяли процесові формування білоруської народності в XIV–XVI ст., особливості її еволюції в XVII–XVIII ст., виявлено основні тенденції формування і розвитку білоруської нації в XIX–XX ст. Окремі розділи монографії присвячені розвитку й еволюції культури населення білоруських земель зі стародавніх часів.

У 90-х роках XX ст. – на початку XXI ст. етногенетичну проблематику активно розробляє М. Ф. Пилипенко. 1991 р. він надрукував монографію «Виникнення Білорусі: Нова концепція», у якій проаналізував основні положення, досягнення та недоліки попередньої історіографії цієї проблеми, визначив методи і коло джерел, необхідних для дослідження етногенетичної проблематики та показав необхідність її комплексного вивчення із залученням даних археології, писемних джерел, східнослов'янської етнографії й фольклористики, теоретичної етнології, мовознавства, антропології.

Розглядаючи основні періоди давньої історії, він визначив кілька етапів істотної зміни етнічного складу населення на території сучасної Білорусі. Одним із таких найважливіших етапів він назвав період раннього Середньовіччя – час масового розселення слов'ян на теренах Білорусі, асиміляції місцевого балтського населення та формування перших східнослов'янських етнічних спільностей – дреговичів, кривичів і радимичів. На його думку, саме вони з'явилися внаслідок змішання слов'ян та балтів. У мовно-культурному середовищі цих етнічних угруповань переважали слов'янські риси. Власне вони, а не наступні етнічні об'єднання Білорусі, увібрали в себе т. зв. «балтський субстрат». Другий етап етнічної історії населення Білорусі був пов'язаний, на його думку, з консолідацією цих етнічних об'єднань, а також їхньою інтеграцією з іншими східнослов'янськими угрупованнями – полян, деревлян, волинян, сіверян, в'ятичів, ільменських словен та ін. – у загальносхіднослов'янську етнічну і соціально-культурну спільність – давньоруську народність. Формування цієї спільності починається з IX–X ст. і проявляється в наступні часи в процесі поширення поняття «Русь» у територіально-культурному, соціально-культурному, конфесійному та ін. сенсах.

Землі й населення Білорусі були втягнуті в цей процес десь із середини XII ст., коли попередні етноніми *дреговичі, радимичі, кривичі* зникають, а їхнє місце займає загальносхіднослов'янське поняття *Русь*. Тоді ж починають виникати нові історико-етнографічні області. На землях сучасної Білорусі в той і пізніший час чітко проявляються культурно-мовні особливості двох великих регіонів – наддвінсько-наддніпрянського і надприп'ятського, які, згідно з писемними джерелами, вже із XIII–XIV ст. отримали власні географічні назви – *Біла Русь, Полісія*, а пізніше й етнонімічні визначення – *беларусы, беларусцы* та *палешукі, палещукі*. Таким чином, одним із безпосередніх предків сучасних білорусів були дві локальні групи східнослов'янської Русі – надприп'ятська, чи поліська, і наддвінсько-наддніпрянська, або білоруська. У монографії було відзначено також, що в склад білоруського етносу ввійшли ще й деякі іноетнічні групи західнослов'янського (польського), балтського (литва, латгали, ятвяги та ін.) і тюркського (татари) населення. Порівняно зі східнослов'янським, вони сформували додатковий компонент етнодемографічного складу населення Білорусі. М. Ф. Пилипенко розглянув також політичні й соціально-економічні чинники та умови, які сприяли формуванню білоруської етносоціальної спільності в XIII–XVI ст.

Праця отримала високу наукову оцінку, наприклад, у монографії В. К. Бондарчика «Білоруси. Т. 3. Історія етнологічного вивчення» (Мінськ, 1999), у якій автор, відзначаючи послідовність концепції М. Ф. Пилипенка, критикував інші етногенетичні схеми. Розвиток своєї концепції походження білорусів і Білорусі М. Ф. Пилипенко продовжив у тематичних розділах колективних видань: «Білорусь на межі тисячоліть» (Мінськ, 2000), «Білоруси. Т. 4. Витоки та етнічний розвиток» (Мінськ, 2001).

Дальший розвиток дослідження проблем етногенезу й етнічної історії білорусів знайшов відбиття у виданні 1998 р. в Москві при підтримці РАН колективної монографії «Білоруси. Народи і культури», у створенні якої взяли участь майже всі науковці відділу народознавства ІМЕФ НАН Білорусі. У монографії узагальнено всі досягнення білоруської етнографії та етнології за останні десятиліття у вивченні походження та етнічної історії білорусів, традиційної і професійної культури цього народу, еволюції його громадських традицій, форм сім'ї й родинних відносин, народних звичаїв та обрядів, конфесійної ситуації в минулому і в наш час, уснопоетичної творчості, літератури й мистецтва та ін. У розділі, присвяченому питанням походження й етнічної історії білорусів, було, зокрема, відзначено, що процес етноутворення почав виразно виявлятися вже в XIV–XV ст., коли землі й населення Білорусі ввійшли до складу Великого князівства Литовського (повна назва якого була «Велике князівство Литовське, Жомойтське, Новгородське і Руське»). Східнослов'янське населення з білоруських, українських і частково російських (Смоленщина) земель становило переважну більшість мешканців держави, «руська» мова була офіційною та найпоширенішою, довгий час побутували норми «русь-

кого» права й судочинства і т. д. Ця теза, як і всі інші, висловлені раніше, погляди на походження й етнічну історію білорусів, була всебічно обґрунтована в спеціальному виданні «Білоруси. Т. 4. Витоки та етнічний розвиток» (Мінськ, 2001).

У праці було підкреслено, що процес формування білоруської етносоціальної спільності ґрунтувався на певних сприятливих для цього умовах, які часто називають у сучасній етнології «етнотворчими чинниками». До них належать соціально-економічні, політичні, демографічні, етногенетичні (спадкові), географічні та ін., однак роль кожного з них на різних етапах етноутворення, звичайно, різна, що й зумовлює їхнє значення в етністоричному процесі. На початкових стадіях згуртування осібних територіальних груп населення в єдиний етнічний масив основну роль відіграв фактор політичного об'єднання, яке сприяє формуванню етнічної території народу, його компактному розселенню і активній дії в його межах процесу етносоціальної консолідації.

Початок політичному об'єднанню західної частини східнослов'янських і сусідніх балтських земель у складі єдиної держави поклали історичні події XIII ст. – ординська експансія зі сходу та агресія німецьких Тевтонського й Лівонського орденів із заходу. Як у той час, так і дещо раніше деякі східнослов'янські землі та князівства мали достатньо мирні й союзницькі відносини з балтським населенням суміжних територій. Частина земель Західної Білорусі взагалі не була в ті часи виразно етнічно диференційованою й об'єднувала як слов'янське, так і балтське населення.

Політичне об'єднання білоруських земель і формування основної етнічної території білорусів сприяли більш активному функціонуванню надзвичайно важливого для процесів етноутворення соціально-економічного чинника, дієвість якого відбивалася перш за все в загальному процесі розвитку феодальних відносин. Їх становлення відбувалося в Білорусі в попередні часи, а період формування народності характеризувався їх подальшим розвитком. Однак у XIV–XV ст. ще зберігалася певна соціально-економічна і політична роз'єднаність ряду земель Білорусі, які мали різні юридичні права й політичну автономію, з перевагою зовнішньоекономічних зв'язків над внутрідержавними, а кожна з великих адміністративно-політичних територій становила осібний економічний ринок.

В умовах феодального способу виробництва, з його натуральною системою господарювання і перевагою зональних економічних орієнтацій, об'єднувальні процеси часом обмежувалися регіональними земляцькими зв'язками, що сприяло становленню передусім вузько-локальних форм етносоціального згуртування населення. Подальша консолідація та інтеграція цих спільнот у єдиний етносоціальний організм (етнос) залежала від зміцнення економічних, соціальних, політичних, культурних, мовних та ін. відносин між різними територіальними групами населення. Підставою для цього було утворення єдиного загальнодержавного економічного ринку, який формувався в разі об'єднання дрібніших територіальних ринків. Значну роль при цьому відігра-

вали міста і містечка, частка торгово-ремісничого населення яких у цей період значно зросла, а торговельні зв'язки між ними зміцнилися. Міста й містечка виконували функцію інтеграції соціальних, релігійних, торгово-ремісничих, військових, культурних центрів певних адміністративних територій (волостей, повітів, земель, удільних князівств, воеводств).

Процеси державно-політичної та соціально-економічної інтеграції неоднаково відбилися на різних етнічних характеристиках білорусів. Найменше в XIV – першій половині XVII ст. вони зачепили сфери традиційної культури, самосвідомості та форми етнічного самовизначення, найбільше – конфесійну і мовну сфери, професійну культуру. Однак необхідно зауважити, що цей процес був зумовлений не стільки етнічним, скільки соціальним чинником станової належності. Тому в різних станах суспільства іноетнічний вплив поєднувався з деякими особливостями їхнього конфесійного, демографічного й етнічного становища.

В етнічному плані основну масу населення Білорусі становила східнослов'янська людність, зокрема білоруси, православна частина яких називалася в той час *русинами, руськими, русичами, руссю*. Ареал проживання білорусів був загалом цілісним і охоплював у XIV – першій половині XVII ст. майже всю країну, за винятком деяких західних районів, де мешкало балтське (лето-литовське й західнобалтське) населення. Поміж ними та східними слов'янами на західних теренах Білорусі жили численні групи обілорусілого балтського населення, мова, культура й самосвідомість якого були специфічними. Підставою для розмежування зон розселення етнічно різноманітного населення як у XIV–XVII ст., так і раніше можуть бути ареали традиційного поширення таких назв, як *Русь* та *Литва*.

Значний інтерес становить дослідження рівнів самосвідомості населення Білорусі XIV–XVII ст., які відбивали також ієрархію об'єднавчих етнічних процесів, що характеризували перебіг етноутворення білорусів. У цьому тематичному розділі відзначено, що основною рисою, яка характеризує рівні й ступінь консолідації різних етнічних груп населення, є самосвідомість. Найяскравіше вона відбивається в етніміах, до яких належать самоназви, назви з боку сусідів, а також урбаніміах (назви міського населення), етніконах (вузько-локальні назви), конфесіоналіміах (назви на підставі віросповідання) і політоніміах (державно-політичні назви). Етнічні форми самосвідомості в усій їхній варіативності з'являються внаслідок усвідомлення людьми своєї єдності в межах відповідних спільностей (наприклад, сільської, міської, земляцької, станово-класової, релігійної, етнічної, державної і т. д.) на підставі порівняння та зіставлення «ми – вони». Тому в кожного народу зазвичай наявна певна ієрархія самовизначень, основним серед яких є етніміа – назва всього народу.

Дані писемних джерел свідчать, що в Білорусі з давніх-давен були поширені різні форми самовизначення. Залежно від конкретної ситуації вони могли взаємозамінюватись і доповнювати одна одну, однак кожна з них була елементом народної самосвідомості. В епоху

феодалізму різні соціальні й територіальні групи населення часто усвідомлювали себе як особні одиниці з певними рисами культури і побуту, мовою, історичним минулим, а також реальною чи міфічною єдністю походження.

Найбільш детальна й ґрунтовна інформація про форми самовизначення населення Білорусі міститься в різних історичних писемних джерелах XV–XVIII ст. (літописах, хроніках, діаріушах, актах, грамотах, привілеях, люстраціях та ін.). На підставі вміщених там даних можна зробити висновок, що в Білорусі, як і в інших країнах Східної й Центральної Європи, у той час функціонувала складна ієрархічна система самоназв населення. Найвужчим ареалом поширення характеризувалися самоназви жителів окремих сіл (сільських, територіальних общин), наприклад: *дуба лянцы, выганашчы, завалачане, мачане* та ін. Населення великих сіл найчастіше визначало себе за назвою, утвореною від назви волості. Волосна община об'єднувала під єдиною назвою жителів центральної садиби й селян навколишніх сіл, наприклад: *людзі усвятские, мужы озерицские*, чи *свіслочане, бобровцы*, або просто *валашане*. Мешканці інших волостей визначалися як *чужеволостцы* або відповідними аналогічними волосними етніконами.

Волость, як одна з первинних сходинок територіальної організації населення, була безпосередньою ланкою дії етнотворчих чинників, а волосна община становила феодальну територіальну спільноту, до якої входили давніші за формою сільські й сусідські общини. Аналогічні форми об'єднання населення збереглися в Білорусі (наприклад, на Поліссі) майже до XX ст., коли мешканці різних сіл, які входили до складу однієї общини волосного типу, визначали себе за назвою центрального поселення (великого села, погосту чи містечка).

У ширшому масштабі об'єднання населення за формами самовизначення зафіксовано на рівні окремих земель – повітів, князівств і воеводств. Загальною назвою в таких випадках виступав урбаніміа – назва мешканців центрального поселення – міста чи містечка, наприклад: *мазыране, рэчычане, магілё цы, бабруяне, аршанцы, случане, пінчукі* і т. д. У деяких документах, коли треба було розмежувати на етніміному рівні городян (жителів міста) і *валашан* (сільське населення), перших із них називали просто, наприклад, *берасцяне*, а других – *людзі берасцейскія; піняне* і *людзі пінскія*. Але не менш часто сільське населення всіх волостей повіту, князівства чи воеводства разом із міським визначалося основною урбанізованою самоназвою.

Коли люди потрапляли в іноетнічне середовище, то земляцькі самовизначення часто трансформувалися в мянушки (прізвиська). Наприклад, у ряді російських, українських, польських документів епохи феодалізму зафіксовані деякі прізвиська, чи мянушки, відповідні місцю походження переселенців із білоруських земель: *Мозирянин, Пінчук, Пінчукович, Случанин, Турівець, Полочанин, Бобруйко*. Іноді така характеристика була більш широкою в регіональному сенсі: *Литвин, Литвинович, Литвинчик, Литвак*.

Міста Білорусі та Великого князівства Литовського взагалі були центрами відносно великих територіально-земляцьких спільностей (у межах відповідних повітів, князівств, воєводств). Міські етнікони (урбаніми) були широковідомі й часом поширювалися на населення всього земляцтва. Цей процес відбивав зміцнення соціально-економічних, політичних, адміністративно-юридичних і навіть внутрієтнічних земляцьких зв'язків між міським та сільським населенням, яке складалося як із селян і городян, так і шляхти, бояр, зем'ян, магнатів та ін. Це зафіксували деякі сучасники на прикладі Полоччини. Відображення цього взаємозв'язку проступає в історичному документальному матеріалі, де поняття «волошани» і «міщани» об'єднуються (наприклад, «мещаном і волошаном полоцким...»). Тісні земляцькі зв'язки населення Полоччини етногенетично сягають ще давніх періодів існування літописних *полочан*, територіально-земляцький рівень організації яких зміцнювався політичним фактором існування в IX–XIII ст. самостійного князівства – землі, пізніше (до середини XVI ст.) – збереженням автономії в складі Великого князівства Литовського. Земляцький етнікон *полочани* охоплював як православне, так і католицьке населення Полоцька (з цих двох конфесій на виборні міські посади в Полоцьку обирали райців, лавників, війтів, бурмістрів).

Земляцька самосвідомість була властива білоруському просвітителю Ф. Скорині, який постійно підкреслював своє походження з Полоцька. Ще на початку свого творчого шляху в 1504 р. в Краківському університеті він був записаний як «Франциск Лукич з Полоцька». У своїх виданнях 1517–1522 років він також постійно називає себе «сином із Полоцька», «з Полоцька града славного», «сином зі славного града Полоцька». Земляцькі спільності феодальних часів становили складний тип етносоціальної організації населення не лише в східнослов'янських, але навіть і в усіх європейських народів. Не буде помилкою твердити, що білоруська народність формувалася власне із сукупності земляцьких об'єднань, кожне з яких ще з давньоруських часів становило осібну потестарно-субетнічну спільність зі своєю певною соціальною структурою, своїми особливостями мови, культури і самосвідомості. Тому не випадково, що в XIV–XVIII ст. земляцькі етнікони (як форми місцевої самосвідомості) були доволі стійкими та репрезентативними як у Великому князівстві Литовському, так і за його межами.

Процеси консолідації населення в ширшому, ніж земляцтва, масштабі можна реконструювати на підставі самовизначення різних груп населення Білорусі за допомогою назв із коренем *рус-* (*руські*, *русини*) і *литвини*. Співвідношення цих назв упродовж XIV–XVIII ст. було різним і складним. Уже в XII–XIII ст. *руськими*, *русичами*, *русинами*, *руссо* в літописах називалося населення майже всіх великих міст Білорусі, у тому числі Полоцька, Вітебська, Заславля, Берестя, Турова, Пінська, Мінська, Городні, Новогродка та ін.

Ареал назв із коренем *рус-* окреслювався переважно східними й центральними землями Білорусі, був тісно пов'язаний із поняттям «Русі», «Руської землі», а відпо-

відно і з православ'ям. Носіями етнімів із коренем *рус-* були переважно східні слов'яни. Однак, як і в попередні часи, деякі представники неслов'янського населення, що прийняли православне віросповідання, так само називалися *русинами*, *руськими* і т. д. Залежно від цього ареал самовизначень із коренем *рус-* поширювався на землі, де проживало православне населення різного етнічного походження, як було, наприклад, у Латгалії, на Підляшші, в Аукштайтті. У той же час ця назва поширювалася серед інших східнослов'янських народів (великоросів і українців), що взагалі значно розширило ареал конфесійних макроетнімів із коренем *рус-* відповідно на схід, північ і південь від земель Білорусі.

Певну роль у стабільному збереженні назв *Русь* і *руські* на землях Білорусі відіграв той факт, що інші «руські» землі Великого князівства Литовського (Україна) відійшли в другій половині XVI ст. під юрисдикцію Польського королівства, тоді як білоруські області залишилися в складі «литовської» частини Речі Посполитої. Вірогідно, що різні кольорові (Біла, Чорна, Червона) та інші диференціальні (Велика, Мала) назви Русі, які існували з давніх часів, теж відбивали певну смислову різницю в етнічній і етногеографічній неоднорідності загального поняття «Русь».

Різні групи населення в той час усвідомлювали свою етнічність неоднаково. Етнічна самосвідомість узагалі найбільш чітко, концентровано проявляється в процесі контактів між представниками різних етносів – на етнічному порубіжжі, в іноетнічному середовищі, у містах із поліетнічним населенням, тобто там, де виникає можливість міжетнічного порівняння. У гомогенних, однорідних зонах розселення певних груп народу їхня етнічна самосвідомість знижена, неактуальна і часто замінюється іншими, нейтральними формами самосвідомості (наприклад, *валашане*, *тубильці*, *тутэйшыя* і т. д.). Це ж стосується й етнічних визначень із боку сусідів, які часто не збігаються із самовизначеннями. Так, у політичних цілях і залежно від процесів власного етноутворення в росіян, українців і білорусів була сформована досить чітка диференціація населення на рівні самосвідомості і самовизначення. Представники кожного з цих етносів вважали «руським» лише свій народ, а сусіда визначали іншими етнічними формами. Наприклад, росіяни та українці називали білорусів *литвинами*, а білоруси їх – *новгородцями*, *псковичами*, *московитами*; українців – *волинцями*, *подолянами*, *черкасами* та ін.

Назва *литвини* для білорусів виступала насамперед у сенсі полігоніма (визначення державного підданства). У певному сенсі вона відображала найбільш широкий рівень консолідації всього білоруського народу, а також його інтеграцію з литовцями-аукштайттами, які використовували також це визначення. Державно-територіальна назва *литвини* охоплювала в XIV–XVII ст. майже всі землі Білорусі, поширювалася на представників різних напрямів і відгалужень християнства. Однак найбільш стабільно побутувала серед білоруських жителів прикордонних земель із Литвою, Україною і Росією, а також у зонах мішаного балто-слов'янського

населення. *Литвинами* з другої половини XVI ст. найбільшо вважали себе і представники привілейованих феодальних кіл Великого князівства Литовського, іноді незалежно від віровизнання та етнічного походження. Такий узагальнений характер назви *литвини* зумовлював іноді виникнення складних самовизначень, як-от: «литвини руского роду», «литвин руский по походжанню», «родом он литвин латыш...», «литвини кгреческого закону люди», «по націянальнасці ліцвін, родам паляк» («nationale Lituaus, gente Polonus»), «рускія князі літо скага роду». Альтернативні форми самовизначення з коренем *рус-*, які пов'язувалися спочатку з православ'ям, з кінця XVI ст. почали стосуватися й уніатів (католики називали в той час уніатство «русською вірою», а великороси – «білорусською вірою»).

У кінці XVI – XVII ст. в таких складних етнічних визначеннях дедалі частіше починає траплятися назва *білорусці*, «литвини білорусці». Так, в офіційних документах Московської держави XVII ст. дуже часті записи, що жителі частини центральних і східних земель Білорусі «на Москве ... при роспытях ... сказались литвинами белорусцами», «белорусами пашенными мужиками из Литвы», «віцебчанін беларусец пасадскі чалавек» і т. д. *Білорусці* того часу – це переважно жителі літописної Білої Русі, локалізованої в Полоцькому, Смоленському, Вітебському, Мстиславському і частково Мінському воеводствах. Відомі також випадки, коли *білорусцями* називалися жителі західних білоруських земель, наприклад, «беларусец Лідскага павету».

Аналогічно етнічному самовизначенню *білорусці* з XVII ст. у великій області басейну Прип'яті поширюються назви *палешукі*, *палешчукі*, *польшчукы*, пов'язані з відомим іще з XIII ст. топонімом *Полісся*. На жаль, зовсім не відомі історичні документи до XVII ст., де траплялися б назви *палешукі* чи *палешчукі*, які застосовувалися для визначення жителів Білоруського Полісся. Один із перших документів, де відзначено назву *палешукі*, стосується до XVII ст., і тільки в джерелах XVIII–XIX ст. цей етнізм досить поширений. За цими документами відомо, що самовизначення *палешукі* було характерне насамперед для сільського населення, яке розмовляло польськими говірками, а в середовищі білоруськомовних жителів і привілейованих станів замінювалося назвами *руські*, *русини* або *литвини*, *поляки*. З боку українських поліщуків усе населення Білоруського Полісся, що жило на північ від кордону Великого князівства Литовського та Польського королівства, також визначалося як *литвини*.

Так само, як землі Білої Русі, що були контактними територіями між білорусами та росіянами, Польська область (Полісся) була зоною контактів білорусів і українців. Тому не випадково назва *палешукі* прикладалася як до частини жителів Південної Білорусі, так і до суміжних частин українців, що проживали на Поліссі. Те саме можна сказати і про західні райони Білорусі та Східної Литви, де функціонували загальні топоніми *Литва* і назва *литвини* (в етнографічному сенсі) і де спостерігаємо аналогічну ситуацію взаємодії білоруського та литовського населення. Виникнення самостій-

них етнізмів і топонімів у прикордонних областях (з мішаними формами етновизначальних ознак) дає підстави вважати їх історико-етнографічними регіонами.

Поширення в історико-етнографічних регіонах певних форм етнізмів і окремої самосвідомості свідчить про дію там процесів, характерних для субетнічних спільнот, що формуються так само, як і етноси (однак у більш вузьких демографічних, етнографічних, мовних та ін. межах). У Білорусі наприкінці XVI – XVII ст., до речі, як і дещо раніше, усе це було характерно, принаймні для трьох великих географічних регіонів – Наддніпрянської і Наддвінської *Білої Русі*, Надніманської й Надвілейської *Литви* і *Полісся* та Надприп'яття. Усі з перерахованих вище топонімів із відповідними (відтопонімними) формами самовизначення й самосвідомості, особливостями культури, мови і т. д. не обмежувалися кордонами Білорусі (у сучасному стані), а стосувалися також суміжних територій, населення яких характеризувалося схожими рисами основних етновизначальних ознак.

Процеси, які об'єднували населення цих областей, були пов'язані із загальною етногенетичною спадщиною або з тенденціями загальнодержавної – у межах Великого князівства Литовського – інтеграції.

Основним результатом дії комплексів соціальних, політичних, економічних та інших об'єднавчих процесів XIV – першої половини XVII ст. стало формування самостійної білоруської етносоціальної спільноти феодального типу, з повною соціальною структурою, розвиненою державно-потестарною системою, цілісним і компактним ареалом розселення людності, своєрідною мовою, поліконфесійною структурою, єдиною поліетнічною, за формою «литовською», самосвідомістю, доповненою різними локальними самовизначеннями, одним із яких був етнізм *білорусці* (рідше *білоруси*), поширений у той час переважно в східних і центральних районах Білорусі.

У наступних розділах і главах монографії, що стосуються періодів другої половини XVII – XVIII, XIX й XX ст., автори періодично зверталися до питання еволюції етнічної самосвідомості білорусів. Відзначено поступове географічне й демографічне розширення ареалу назви *білоруси* і перетворення її з локальної етнічної назви в справжній етнізм – назву всього народу. На першому рівні ієрархічної структури етнічної самосвідомості, як наголошено в монографії, тепер міцно утримується етнізм *білоруси*. У висновку дослідження підкреслено, що в 90-х роках назва білоруси набула ширшого змісту. Вона не тільки усталилася як назва білоруської етнічної спільноти, а й стала позначати також білоруську політичну спільноту, до якої входять як білоруський етнос, так й інші етнічні спільноти Республіки Білорусь.

Останнім виданням, у якому розглянуто проблему етногенезу й етнічної історії білорусів, став черговий том «Білоруси. Т. 10. Слов'янські етнокультурні традиції» (Мінськ, 2007). Спеціальний розділ «Етногенетичні корені слов'янських етнокультурних традицій» присвячений найдавнішим етапам етногенезу слов'ян та їхній

прабатьківщині, розселенню на землях Білорусі, характеру взаємин із автохтонним населенням.

Комплексний порівняльний аналіз даних різних наук свідчить, що перші безсумнівно слов'янські пам'ятки празько-корчацької археологічної культури з'явилися на землях Білорусі (Центральне Полісся) і в суміжних областях української Волині в VI–VII ст. Пошук більш давніх слов'янських або праслов'янських коренів у археологічних культурах Білорусі першої половини I тис. н. е. досить проблематичний. Є деякі підстави для твердження про праслов'янську етнічну належність зарубинецької, київської, колочинської та деяких інших культур переважно Південної Білорусі, проте безпосередньої й прямої типологічної наступності між ними і культурою типу Корчак не простежено, що було наслідком міграційних процесів IV–V ст. – Великого переселення народів із Північно-Західної Європи через польські, білоруські та українські землі на південь у Наддунав'я. У цьому регіоні археологи визначили місцевий варіант ранньослов'янської археологічної дзедзіцько-суківської культури, етнічно спорідненої з празько-корчацькою, а також празько-пеньківською (землі України) і пшеворською (територія Польщі). Узагалі ареал ранньослов'янських культур охоплював у VI–VII ст. велику територію від Вісло-Одерського межиріччя (на заході) до Волині та Прип'ятського Полісся (на півночі), басейну Середнього Дніпра (на сході), Карпат і лівобережжя Середнього Дунаю (на півдні).

Для етнічного визначення давнього слов'янського населення цього регіону в писемних джерелах того часу вживані назви *венеди*, *склавіни* (*склавени*) і *анти*, зафіксовані переважно в порубіжних районах контактів слов'янських угруповань з іноетнічним населенням. Назва *венеди* збереглася в різних лексичних формах до нашого часу як назва деяких слов'янських народів (чехів, словенців, росіян) з боку германських і прибалтійських, зокрема фіно-угорського, народів. Імовірно,

що ця назва була найдавнішим етнонімом праслов'янських племен першої половини I тис. н. е. Проте історично більш стійкою виявилася назва *словени*, яка вже у VIII–X ст. була найбільш типовою і загальною для визначення майже всіх слов'янських спільностей (у візантійських писемних джерелах X ст. стосовно білоруських земель згадано, наприклад, ранньодержавні утворення – *Славинії* кривичів та дреговичів).

Під натиском войовничих сусідів у VII ст. *словени* почали мігрувати з Наддунав'я на південь, захід і схід Європи, у т. ч. на землі Білорусі, які були колонізовані їхніми нащадками протягом VI–IX (X) ст., у результаті чого етнічний склад населення, його етнокультурні й мовні характеристики істотно змінилися. Історична пам'ять про Дунайський етап життя давніх предків білорусів *словен* збереглася в літописах, історичних переказах, фольклорі, власних географічних назвах (особливо гідронімах) Білорусі до нашого часу.

Основні аспекти дослідження проблеми походження білорусів можна підсумувати в такий спосіб. Перший аспект орієнтований на визначення витоків та причин виникнення особливостей культури, мови, самосвідомості білорусів. Другий – характеризується спробами виявлення етнічних, соціально-економічних і політичних процесів, які привели до формування білоруської народності. Ще один аспект вивчення проблеми стосується більш давніх етапів як східнослов'янського, так і спільнослов'янського етногенезу. Наукові розроблення в межах цього аспекту дають змогу виявити ті етнічні ознаки, які з минулих часів до сьогодення зближують і ріднять білорусів із усіма слов'янськими народами й насамперед – із росіянами та українцями. Подальший розвиток цих теоретичних положень і напрямів, комплексний підхід, накопичення нового матеріалу, розроблення нових методів і методик забезпечать ґрунтовність і науковість розв'язання проблем етногенезу й етнічної історії білоруського народу.

Література

1. Бандарчык В., Чаквін І. У. Проблемы этнагенезу беларуса у працах славянскіх вучоных. – Мінськ, 1982.
2. Бандарчык В. Беларусы. Т. 3. Гісторыя этналагічнага вывучэння. – Мінськ, 1999.
3. Бондарчык В. До проблеми этногенезу білорусів і критика теорії «балтського субстрату» // Народна творчість та етнографія. – 1976. – № 1.
4. Гринблат М. Беларусы: очерки происхождения и этнической истории. – Минск, 1968.
5. Гринблат М. К происхождению белорусской народности (по поводу теории субстрата) // Советская этнография. – 1968. – № 5.
6. Пиліпенко М. Возникновение Беларуси. Новая концепция. – Минск, 1991.
7. Пиліпенка М. Вытокі Беларусі. Канцэпцыі знікнення Беларусі. Старажытныя этнічныя супольнасці на тэрыторыі Беларусі. Фарміраванне Русі. Гістарычныя, сацыяльна-эканамічныя і палітычныя мовы знікнення Беларусі // Беларусь на мяжы тысячагоддзя. – Мінськ, 2000.
8. Пиліпенка М. Вытокі // Беларусы. Т. 4. Вытокі і этнічнае развіццё. – Мінськ, 2001.
9. Седов В. К происхождению белорусов (проблемы балтского субстрата в этногенезе белорусов) // Советская этнография. – 1967. – № 2.
10. Седов В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. (Материалы и исследования по археологии СССР). – М., 1970.
11. Седов В. Происхождение и ранняя история славян. – М., 1979.
12. Чаквін І. Фарміраванне беларускай народнасці // Этнаграфія беларуса. – Мінськ, 1985.
13. Чаквін І. Этногенетические процессы XIII–XVII вв. Этнополитическое развитие в XVII–XVIII вв. // Беларусы. (Народы и культуры). – М., 1998.
14. Чаквін І. Этнічныя працэсы XIV – першай палове XVII ст. Беларускі этнас у другой палове XVII–XVIII ст. // Беларусы. – Т. 4. – Мінськ, 2001.
15. Чаквін І. Этнагенетычныя карані славянскіх этнакультурных традыцый // Беларусы. – Т. 10. – Мінськ, 2007.